

ગાંધીજી

(જન્મ : 2-10-1869, અવસાન : 30-1-1948)

‘બાપુ’, ‘રાષ્ટ્રપિતા’, ‘મહાત્મા’. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી. ગાંધીજીનો જન્મ પોરબંદરમાં થયો હતો. તેમના પિતા કરમચંદ ગાંધી પોરબંદર રાજ્યના દિવાન હતા. માતાનું નામ પૂતળીબાઈ હતું. પોરબંદર, રાજકોટ અને ઈંગ્લેન્ડમાં અભ્યાસ કર્યો. તેમણે ઈંગ્લેન્ડમાંથી કાયદાની ઉપાધિ મેળવી હતી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિન્દીઓના હકો માટે અને ભારતમાં આઝાદીનું નેતૃત્વ તેમણે કર્યું હતું. તેમની આત્મકથા ‘સત્યના પ્રયોગો’ના અનેક ભાષામાં અનુવાદો થયા છે. ‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ’, ‘આરોગ્યની ચાવી’, ‘અનાસક્તિ યોગ’, ‘હિંદ સ્વરાજ’, ‘સર્વોદય’, ‘મંગળપ્રભાત’ તેમનાં નોંધપાત્ર પુસ્તકો છે. તેમણે હજારો પત્રો લખેલા છે. ‘ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ’ ગ્રંથશ્રેણીમાં તેમનાં લખાણો સંગ્રહાયેલાં છે.

ગાંધીજીની આત્મકથા, ‘સત્યના પ્રયોગો’માંથી લેવાયેલો આ પ્રસંગ ગાંધીજીની નિર્ભિકતા, પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની પ્રામાણિકતાની દ્યોતક છે. પોતાના માંસાહારી ભાઈને દેવું થયું હોવાથી એમના કડામાંથી સોનું ચોરવાની વાત આવેખી છે. આ ચોરી કર્યા બાદ ગાંધીજીને પશ્ચાત્તાપ થાય છે. તેઓ પિતાજી આગળ ચિઠ્ઠી લખીને એની નિખાલસ કબૂલાત કરે છે. કોધી સ્વભાવના પિતા સજા કરવાને બદલે અશ્રુ સારે છે. તેમાંથી ગાંધીજીને જીવનમાં પહેલી વાર સત્યાચરણ અને અહિંસાનો પાઠ શીખવા મળે છે, પ્રાયશ્ચિત્ત કેવું મોટું પરિણામ લાવે છે તે અનુભવાય છે.

ગાંધીજીએ એક વાર કરેલી ભૂલ ફરી ન કરી તેમાંથી મહાત્મા બન્યા છે.

મારા એક સગાની સાથે મને બીડી પીવાનો શોખ થયો. અમારી પાસે પૈસા ન મળે. બીડી પીવામાં કંઈ ફાયદો છે અગર તો તેની ગંધમાં મજા છે એવું તો અમ બેમાંથી એકેને નહોતું લાગ્યું, પણ કેવળ ધુમાડો કાઢવામાં જ કંઈક રસ છે એવું લાગેલું. મારા કાકાને બીડી પીવાની ટેવ હતી, ને તેમને તથા બીજાને ધુમાડા કાઢતાં જોઈ અમને પણ ફૂંકવાની ઈચ્છા થઈ. પૈસા તો ગાંઠે ન મળે, એટલે કાકા બીડીનાં ટૂંકાં ફેંકી દે તે ચોરવાનું અમે શરૂ કર્યું.

પણ ટૂંકાં કંઈ હરવખતે મળી ન શકે અને તેમાંથી બહુ ધુમાડાએ ન નીકળે એટલે ચાકરની ગાંઠે બેચાર દોકડા હોય તેમાંથી વચ્ચે વચ્ચે એકાદ ચોરવાની ટેવ પાડીને અમે બીડી ખરીદતા થયા. પણ એને સંઘરવી ક્યાં એ સવાલ થઈ પડ્યો. વડીલોના દેખતાં તો બીડી પિવાય જ નહીં એ ખબર હતી. જેમતેમ કરી બેચાર દોકડા ચોરીને થોડાં અઠવાડિયાં ચલાવ્યું. દરમિયાન સાંભળ્યું કે એક જાતના છોડ (તેનું નામ તો ભૂલી ગયો છું) થાય છે, તેની ડાંખળી બીડીની જેમ સળગે છે, ને તે પી શકાય. અમે તે મેળવીને ફૂંકતા થયા !

પણ અમને સંતોષ ન થયો. અમારી પરાધીનતા અમને સાલવા લાગી. વડીલોની આજ્ઞા વિના કંઈ જ ન થાય એ દુઃખ થઈ પડ્યું. અમે કંટાળ્યા ને અમે તો આપઘાત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો !

પણ આપઘાત કઈ રીતે કરવો ? જેર કોણ આપે ? અમે સાંભળ્યું કે ધતૂરાના ડોડવાનાં બી ખાઈએ તો મૃત્યુ નીપજે. અમે વગડામાં જઈ તે મેળવી આવ્યા. સંધ્યાનો સમય શોધ્યો. કેદારજી મંદિરે દીપમાળમાં ઘી ચડાવ્યું, દર્શન કર્યા ને એકાંત શોધ્યું. પણ જેર ખાવાની હિંમત ન ચાલે, તુરંત મૃત્યુ નહિ થાય તો ? મરીને શો લાભ ? પરાધીનતા કાં ન ભોગવી છૂટવું ? છતાં બેચાર બી ખાધાં. બીજાં ખાવાની હિંમત જ ન ચાલી. બંને મોતથી ડર્યા અને રામજીને મંદિર જઈ દર્શન કરી શાંત થઈ જવું ને આપઘાતની વાત ભૂલી જવી એવો ઠરાવ કર્યો

હું સમજ્યો કે આપઘાતનો વિચાર કરવો સહેલો છે, આપઘાત કરવો સહેલો નથી. આથી જ્યારે કોઈ આપઘાત કરવાની ધમકી આપે છે ત્યારે તેની મારા ઉપર બહુ ઓછી અસર થાય છે, અથવા મુદ્દલ થતી જ નથી એમ કહું તો ચાલે.

આ આપઘાતના વિચારનું પરિણામ એ આવ્યું કે અમે બંને એઠી બીડી ચોરીને પીવાની તેમજ નોકરના દોકડા ચોરવાની ને તેમાંથી બીડી લઈ ફૂંકવાની ટેવ ભૂલી જ ગયા. મોટપણે બીડી પીવાની ઈચ્છા જ મને કદી નથી થઈ અને એ ટેવ જંગલી, ગંદી ને હાનિકારક છે એમ મેં સદાય માન્યું છે. બીડીનો આટલો જબરદસ્ત શોખ દુનિયામાં કેમ છે એ સમજવાની શક્તિ હું કદી મેળવી શક્યો નથી. જે આગગાડીના ડબ્બામાં ઘણી બીડી ફૂંકાતી હોય ત્યાં બેસવું મને ભારે થઈ પડે છે ને તેના ધુમાડાથી હું ગૂંગળાઈ જાઉં છું.

બીડીઓનાં ઠૂંઠાં ચોરવાં ને તેને અંગે ચાકરના દોકડા ચોરવા એ દોષના કરતાં બીજો એક ચોરીનો દોષ જે મારાથી થયો તેને હું વધારે ગંભીર ગણું છું. બીડીનો દોષ થયો ત્યારે ઉંમર બારતેર વર્ષની હશે; કદાચ તેથીયે ઓછી. બીજી ચોરી વેળાએ ઉંમર પંદર વર્ષની હશે. આ ચોરી મારા માંસાહારી ભાઈના સોનાના કડાના કકડાની હતી. તેમણે નાનું સરખું એટલે પચીસેક રૂપિયાનું કરજ કર્યું હતું. એ કેમ પતાવવું એનો અમે બંને ભાઈ વિચાર કરતા હતા. મારા ભાઈને હાથે સોનાનું નક્કર કડું હતું. તેમાંથી એક તોલો સોનું કાપવું મુશ્કેલ નહોતું.

કડું કપાયું. કરજ ફીટ્યું. પણ મારે સારું આ વાત અસહ્ય થઈ પડી. હવે પછી ચોરી ન જ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. પિતાજીની પાસે કબૂલ પણ કરી દેવું જોઈએ એમ લાગ્યું. જીભ તો ન ઊપડે. પિતાજી પોતે મને મારશે એવો ભય તો ન જ હતો. તેમણે કોઈ દિવસ અમને એકે ભાઈને તાડન કર્યું હોય એવું મને સ્મરણ નથી. પણ પોતે દુઃખી થશે, કદાચ માથું કૂટશે તો ? એ જોખમ ખેડીને પણ દોષ કબૂલ કરવો જ જોઈએ, તે વિના શુદ્ધિ ન થાય, એમ લાગ્યું. છેવટે ચિઠ્ઠી લખીને દોષ કબૂલ કરવો ને માફી માગવી એવો મેં ઠરાવ કર્યો. મેં ચિઠ્ઠી લખીને હાથોહાથ આપી. ચિઠ્ઠીમાં બધો દોષ કબૂલ કર્યો ને સજા માગી, પોતે પોતાની ઉપર દુઃખ ન વહોરી લે એવી આજીજીપૂર્વક વિનંતી કરી ને ભવિષ્યમાં ફરી એવો દોષ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

મેં ધૂજતે હાથે આ ચિઠ્ઠી પિતાજીના હાથમાં મૂકી. હું તેમની પાટની સામે બેઠો. આ વેળા તેમને ભગંદરનું દરદ તો હતું જ, તેથી તેઓ ખાટલાવશ હતા. ખાટલાને બદલે લાકડાની પાટ વાપરતા.

તેમણે ચિઠ્ઠી વાંચી. આંખમાંથી મોતીનાં બિંદુ ટપક્યાં. ચિઠ્ઠી ભીંજાઈ. તેમણે ક્ષણવાર આંખ મીંચી ચિઠ્ઠી ફાડી નાખી, ને પોતે વાંચવા સારુ બેઠા થયા હતા તે પાછા સૂતા.

હું પણ રડ્યો. પિતાજીનું દુઃખ સમજી શક્યો. હું ચિતારો હોઉં તો એ ચિત્ર આજે સંપૂર્ણતાએ આલેખી શકું એટલું તે આજે પણ મારી આંખ સામે તરી રહ્યું છે.

એ મોતીબિંદુનાં પ્રેમબાણે મને વીંધ્યો. હું શુદ્ધ થયો. એ પ્રેમ તો જેણે અનુભવ્યો હોય તે જ જાણે:

રામબાણ વાગ્યાં રે હોય તે જાણે.

મારે સારુ આ અહિંસાનો પદાર્થપાઠ હતો. તે વેળા તો મેં એમાં પિતાપ્રેમ ઉપરાંત બીજું ન જોયું, પણ આજે હું એને શુદ્ધ અહિંસાને નામે ઓળખી શકું છું. આવી અહિંસા જ્યારે વ્યાપક સ્વરૂપ પકડે ત્યારે તે પોતાના સ્પર્શથી કોને અલિપ્ત રાખે? એવી વ્યાપક અહિંસાની શક્તિનું માપ કાઢવું અશક્ય છે.

આવી શાંત ક્ષમા પિતાજીના સ્વભાવથી પ્રતિકૂળ હતી. તે ક્રોધ કરશે, કટુ વચન સંભળાવશે, કદાચ માથું કૂટશે, એવું મેં ધાર્યું હતું. પણ તેમણે આટલી અપાર શાંતિ જાળવી તેનું કારણ દોષની નિખાલસ કબૂલાત હતી એમ હું માનું છું. જે માણસ અધિકારી આગળ, સ્વેચ્છાએ, પોતાના દોષનો, નિખાલસપણે ને ફરી કદી તે ન કરવાનો, પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સ્વીકાર કરી લે છે તે શુદ્ધતમ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે. હું જાણું છું કે, મારા એકરારથી પિતાજી મારે વિશે નિર્ભય થયા ને તેમનો મહાપ્રેમ વૃદ્ધિ પામ્યો.

(‘સત્યના પ્રયોગો’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી / શબ્દાર્થ

બીડીનાં ઠૂંઠાં પીધેલી બીડીનો વધેલો પાછળનો ભાગ; ધતૂરાના ડોડવા ધતૂરાનાં ઝીંડવાં; કરજ દેવું; તાડન મારવું તે; અસહ્ય સહી ન શકાય તેવું

વિરુદ્ધાર્થી

સ્વાધીનતા પરાધીનતા; આજ્ઞા અવજ્ઞા; ઝેર અમૃત; સંધ્યા ઉષા; હાનિ લાભ; સ્મરણ વિસ્મરણ; શુદ્ધિ અશુદ્ધિ

તળપદા શબ્દો

દોકડો જૂના ચલણ અનુસાર એક પૈસો

રૂઢિપ્રયોગ

જીભ ન ઊપડવી બોલવાની હિંમત ના હોવી

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) ચોરીની ભૂલ સ્વીકારવામાં ગાંધીજીની જીભ ઊપડતી નથી, કારણ કે...
(A) પિતાજી મારશે તેવો ડર હતો.
(B) પોલીસ પકડવા આવશે તેવો ભય હતો.
(C) પિતાજી દુઃખી થશે, કદાચ માથું કૂટશે તેવા ભયે.
(D) ગાંધીજી ભૂલ સ્વીકારવા માગતા ન હતા.
- (2) સોનાના કડામાંથી એક તોલો સોનું કાપીને વેચવાની ઘટનાની ગાંધીજી ઉપર શી અસર થઈ ?
(A) કરજ ભરાતા મન શાંત થયું.
(B) ઘરમાંથી સોનું ગયાનો અફસોસ થયો.
(C) ચોરી કરવાની વાત ગાંધીજી માટે અસહ્ય થઈ પડી.
(D) ભાઈ પ્રત્યે લાગણી જન્મી.
- (3) ખોટું કાર્ય કર્યાના અપરાધભાવમાંથી બહાર આવવા શું કરવું જોઈએ ?
(A) કોઈનેય વાત ન કરવી
(B) જોખમ ખેડીને પણ દોષ કબૂલ કરવો જ જોઈએ.
(C) ખોટા રસ્તે જવું
(D) ખોટું કાર્ય વારંવાર ન કરવું.
- (4) બીડી પીવાની કુટેવમાંથી બીજી કઈ કુટેવ આવી ?
(A) ધુમાડો કાઢવાની
(B) નોકરના પૈસા ચોરવાની
(C) વડીલોના દેખતાં બીડી પીવાની
(D) ધતૂરાના ડોડવા ખાવાની

2. નીચેના પ્રશ્નનો બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ગાંધીજીએ ચિઢીમાં શું લખ્યું હતું ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

- (1) પાઠને આધારે ગાંધીજીના ગુણોનું વર્ણન કરો.
- (2) ગાંધીજીના અંતરમાં થતા મનોમંથનનું વર્ણન કરો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- ‘ગાંધી’ ફિલ્મ જુઓ તથા આ ફિલ્મમાં તમારી દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ પ્રસંગની પાંચ-સાતના જૂથમાં ચર્ચા કરો.
- ગાંધીજીની આત્મકથા ‘સત્યના પ્રયોગો’ વાંચો. એમાં તમને સૌથી સારા લાગતા પ્રસંગનું વર્ણન વર્ગમાં કરો.
- શિક્ષકની મદદથી ગાંધીજીના જીવનપ્રસંગો વિશેની ક્વિઝનું આયોજન કરો.
- પરીક્ષામાં ચોરી કરવી ન જોઈએ તે અંગે તમારા મિત્રો સાથે ચર્ચા કરી તેનાં તારણો શિક્ષકને જણાવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- એ મોતીબિંદુના પ્રેમબાણો... શુદ્ધ થયો.

અહીં એક જ વાક્યમાં શણગાર અને શસ્ત્ર - મોતી અને બાણ ગોઠવાયાં છે. પ્રેમરૂપી ઉપદેશની આ અનોખી રીત

જાણો અને સમજો. બાણની અસર અદ્ભુત રહી એમ ગાંધીજી સ્વીકારે છે. ગાંધીજીના ગદ્યનું સૌંદર્ય અહીં પ્રદર્શિત થાય છે.

- બીડીનો આટલો જબરદસ્ત શોખ... શક્યો નથી.

બીડી હાનિકારક છે, કુટેવ છે એ સમજ્યા, સ્વીકાર્યા પછી ગાંધીજી સીધો ઉપદેશ આપતા નથી. તેઓ તો ‘બીડીના શોખનું કારણ હું સમજી શક્યો નથી’ કહીને બીડી ન પીવા ઇશારો આપે છે.

- નીચેનાં વાક્યો તપાસો. ઓછા શબ્દોમાં કેવી અસરકારક રીતે કેટલી મોટી વાત ગાંધીજી મૂકી દે છે તે જુઓ.

(1) કડુ કપાયું. કરજ ફીટ્યું. પણ મારે સારુ આ વાત અસહ્ય થઈ પડી.

(2) હું પણ રડ્યો. પિતાજીનું દુઃખ સમજી શક્યો... હું શુદ્ધ થયો.

- ‘તે ક્રોધ કરશે... મેં ધાર્યું હતું-’ ક્રોધ કરશે, કડવાં વેણ બોલશે, માથું પછાડશે- આ એક જ વાક્યમાં લેખકે અલગ-અલગ ક્રિયાઓ આલેખી પિતાજીના સ્વભાવનું આલેખન કર્યું છે. ક્રિયાઓ દ્વારા વ્યક્તિચિત્ર આપવાની આ રીત સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

બાળપણમાં જ નહિ, કોઈ પણ ઉંમરે વ્યક્તિથી ભૂલ થઈ શકે છે. ભૂલ થયા પછી એનો સ્વીકાર કરવો, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું અને પુનઃ તે ભૂલ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી તેના જેવા અનેક ગુણોને કારણે ગાંધીજી મોહનમાંથી મહાત્મા બની શક્યા એ વાત વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવી. વિદ્યાર્થી પોતે ભૂલ કરે તો તેનો સ્વીકાર કરે તેવી હિંમત આપવી.

સત્ય, અહિંસા અને ક્ષમામાં જે શક્તિ છે તે ઉદાહરણો આપી વિદ્યાર્થીઓને જણાવવી.

પિતાજી દ્વારા થયેલા અહિંસાના પ્રયોગે ગાંધીજીના જીવનમાં કેવું પ્રેરકબળ પૂરું પાડ્યું તે સ્પષ્ટ કરવું.

